ALISHER NAVOIY ASARLARI IZOHLI LUG'ATIDA DINIY SO'ZLARNING SEMANTIK TAVSIFI

Jo'rayeva Nodira
Termiz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda "Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati"da keltirilgan diniy mazmunga ega so'zlarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Navoiy asarlari tilida diniy leksika faqat islomiy tushunchalarni ifodalash bilan cheklanmay, balki ma'naviy-axloqiy, falsafiy, irfoniy va badiiy ma'nolarni ham qamrab oladi. Tezisda iymon, taqvo, tavba, savob, gunoh, jannat, do'zax, qiyomat, farishta, payg'ambar kabi so'zlarning lug'aviy va matniy ma'no qirralari yoritiladi. Shuningdek, diniy so'zlarning Navoiy badiiy tafakkurida inson kamoloti, axloqiy poklik va ma'naviy yuksalish g'oyalarini ifodalashdagi vazifasi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, izohli lug'at, diniy leksika, semantika, islomiy tushunchalar, irfoniy ma'no, badiiy til, ma'naviyat.

Аннотация: В данном тезисе анализируются семантические особенности религиозной лексики, представленной в "Толковом словаре произведений Алишера Навои". В языке произведений Навои религиозная лексика не ограничивается только выражением исламских понятий, но также охватывает духовно-нравственные, философские, мистические и художественные значения. В работе рассматриваются смысловые оттенки таких слов, как вера, богобоязненность, покаяние, воздаяние, грех, рай, ад, судный день, ангел, пророк. Особое внимание уделяется роли религиозных

слов в выражении идей духовного совершенства, нравственной чистоты и человеческого идеала в творчестве Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, толковый словарь, религиозная лексика, семантика, исламские понятия, мистическое значение, художественный язык, духовность.

Annotation: This thesis analyzes the semantic features of religious words presented in the "Explanatory Dictionary of Alisher Navoi's Works". In Navoi's literary language, religious vocabulary is not limited to the expression of Islamic concepts; it also conveys spiritual, moral, philosophical, mystical and artistic meanings. The thesis examines the semantic shades of such words as faith, piety, repentance, reward, sin, paradise, hell, the Day of Judgment, angel and prophet. Special attention is paid to the function of religious vocabulary in expressing the ideas of moral purity, spiritual perfection and the ideal human being in Navoi's works.

Keywords: Alisher Navoi, explanatory dictionary, religious vocabulary, semantics, Islamic concepts, mystical meaning, literary language, spirituality.

Kirish. Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiy tili taraqqiyotida beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan ma'naviy, badiiy va lingvistik manbadir. Uning asarlarida qo'llangan so'z boyligi xalq tili, adabiy til, arabcha-forscha o'zlashmalar, turkiy qatlam, diniy-irfoniy tushunchalar va falsafiy kategoriyalarni o'zida mujassam etadi. Shu jihatdan "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" nafaqat lug'atshunoslik manbai, balki Navoiy tilidagi ma'no qatlamlarini o'rganishda muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi [1:78].

Navoiy asarlarida diniy leksika alohida o'rin tutadi. Bu leksik qatlam Qur'on, hadis, islom ta'limoti, tasavvufiy qarashlar va Sharq adabiy an'analari bilan uzviy

bog'liqdir. Diniy so'zlar Navoiy matnlarida faqat diniy marosim yoki aqidaviy tushunchalarni bildirmaydi, balki insonning ruhiy dunyosi, axloqiy kamoloti, iymon-e'tiqodi, ezgulik va yomonlik haqidagi qarashlarini ifodalaydi.

Demak, "Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati"dagi diniy so'zlarni semantik jihatdan tahlil qilish Navoiy tilining mazmun boyligini, so'zlarning ma'no qirralarini va badiiy-falsafiy vazifasini aniqlash imkonini beradi.

Asosiy qism. Diniy leksika tilning eng qadimiy va ma'naviy jihatdan muhim qatlamlaridan biri hisoblanadi. U muayyan xalqning e'tiqodi, dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va madaniy xotirasi bilan bog'liq holda shakllanadi. Alisher Navoiy asarlari tilida diniy so'zlar asosan arab tilidan o'zlashgan bo'lib, ular forsiy va turkiy adabiy muhit orqali boy ma'no qatlamlariga ega bo'lgan [2:55].

"Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati"da diniy mazmunga ega so'zlar bir necha semantik guruhlarga ajratilishi mumkin.

Birinchidan, e'tiqod va aqidaga oid so'zlar. Bu guruhga iymon, islom, din, tavhid, kufr, shirk, mo'min, kofir kabi leksemalar kiradi. Masalan, "iymon" so'zi lug'aviy jihatdan ishonch, e'tiqod ma'nosini bildirsa, Navoiy asarlarida u insonning qalbiy pokligi, haqiqatga sadoqati va ma'naviy barkamolligini ifodalovchi tushuncha sifatida namoyon bo'ladi. "Mo'min" so'zi esa faqat dindor shaxsni emas, balki qalbida ezgulik, insof, rahm-shafqat va adolat tuyg'usi mujassam insonni anglatadi [3:10].

Ikkinchidan, ibodat va diniy amallarga oid so'zlar. Bu guruhga namoz, ro'za, zakot, haj, duo, zikr, tavba, istig'for kabi so'zlar kiradi. Navoiy asarlarida bu so'zlar diniy amalni bildirish bilan birga, insonning o'z nafsi bilan kurashi, gunohdan poklanishi va ma'naviy yuksalishi jarayonini ham ifodalaydi. Xususan, "tavba" so'zi oddiy afsuslanish ma'nosidan kengroq bo'lib, Navoiy badiiy

tafakkurida ruhiy yangilanish, qalb poklanishi va haq yo'lga qaytish ramzi sifatida talqin etiladi.

Uchinchidan, axloqiy-diniy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar. Bu guruhga savob, gunoh, halol, harom, taqvo, sabr, shukr, rahmat, adl, insof kabi so'zlar mansub. Navoiy asarlarida "taqvo" so'zi Allohdan qo'rqish ma'nosigina emas, balki insonning o'zini nazorat qilishi, yomonlikdan tiyilishi, adolat va poklikka intilishini ham anglatadi. "Sabr" va "shukr" so'zlari esa diniy-axloqiy mazmun bilan birga, hayotiy falsafa darajasiga ko'tariladi. Ular orqali insonning irodaviy barqarorligi, hayot sinovlariga munosabati va ma'naviy kamoloti yoritiladi.

To'rtinchidan, oxirat va g'aybiy olamga oid so'zlar. Bu guruhga jannat, do'zax, qiyomat, mahshar, arsh, lavh, taqdir, ajal, farishta, shayton kabi leksemalar kiradi. Ushbu so'zlar Navoiy asarlarida diniy tasavvurlarni ifodalash bilan birga, badiiy obraz yaratishda ham muhim vazifa bajaradi. Masalan, "jannat" so'zi faqat oxiratdagi mukofot makonini emas, balki go'zallik, saodat, ruhiy orom va ideal hayot timsolini ham ifodalaydi. "Do'zax" so'zi esa azob makoni ma'nosidan tashqari, inson qalbidagi iztirob, gunoh oqibati va ma'naviy tubanlikni anglatuvchi ramziy ma'noda ham qo'llanadi.

Beshinchidan, payg'ambarlar, avliyolar va muqaddas shaxslarga oid so'zlar. Bu guruhga payg'ambar, rasul, nabiy, valiy, avliyo, anbiyo, ummat kabi so'zlar kiradi. Navoiy asarlarida bu so'zlar diniy-tarixiy shaxslarni ifodalash bilan birga, ibrat, hidoyat, ma'naviy rahbarlik va komil inson g'oyasini yoritishga xizmat qiladi. Ayniqsa, "valiy" va "avliyo" so'zlari tasavvufiy ma'no qatlamiga ega bo'lib, Allohga yaqinlik, ruhiy poklik va ma'rifat yo'lidagi kamolotni bildiradi.

Diniy so'zlarning semantik xususiyati shundaki, ular Navoiy asarlarida ko'p ma'nolilik kasb etadi. Bir so'z muayyan matnda lug'aviy, diniy, axloqiy,

tasavvufiy va badiiy ma'nolarni bir vaqtning o'zida ifodalashi mumkin. Masalan, "nur" so'zi diniy matnlarda ilohiy yorug'likni anglatsa, Navoiyda u ma'rifat, haqiqat, qalb ravshanligi, ishq va hidoyat ma'nolarida ham keladi. "Ishq" so'zi esa dunyoviy muhabbat ma'nosidan tashqari, ilohiy ishq, Yaratganga intilish va ruhiy kamolot ramzi sifatida talqin qilinadi [4:47].

Shuningdek, diniy leksikaning badiiy matndagi vazifasi ham muhimdir. Navoiy diniy so'zlar orqali obrazlilik, ta'sirchanlik va falsafiy chuqurlikni kuchaytiradi. Diniy tushunchalar she'riy matnda tashbeh, istiora, ramz va talmeh vositasiga aylanadi. Masalan, payg'ambarlar hayoti, Qur'on qissalari, farishta va shayton obrazlari orqali insonning yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi ma'naviy tanlovi ifodalanadi.

"Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati"da diniy so'zlarning izohlanishi tadqiqotchi uchun ikki jihatdan ahamiyatlidir. Birinchidan, lug'at so'zning asosiy ma'nosini, kelib chiqishi va matndagi vazifasini aniqlashga yordam beradi. Ikkinchidan, lug'at orqali Navoiy davridagi diniy-ma'naviy tafakkur, adabiy tildagi arabcha-forscha o'zlashmalarning o'rni va ularning turkiy matnda qanday ma'no yuki bilan qo'llangani ochib beriladi.

Navoiy ijodida diniy leksika insonni komillikka chorlovchi ma'naviy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Unda diniy so'zlar aqidaviy tushuncha bo'lish bilan birga, axloqiy tarbiya, ma'rifat, insoniylik va adolat g'oyalarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli bu leksik qatlamni o'rganish Navoiy asarlari tilining semantik boyligini, milliy adabiy til taraqqiyotidagi o'rnini va ma'naviy-estetik qimmatini chuqurroq anglash imkonini beradi [6:10].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, "Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati"dagi diniy so'zlar semantik jihatdan serqirra va mazmunan boy leksik qatlamni tashkil

etadi. Bu so'zlar Navoiy asarlarida islomiy e'tiqod, ibodat, axloq, tasavvuf, oxirat, ma'rifat va komil inson g'oyalarini ifodalaydi. Diniy leksika Navoiy badiiy tilida faqat terminologik vazifa bajarmay, balki ramziy, falsafiy va estetik mazmun kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, diniy so'zlarning ma'nosini faqat lug'aviy izoh bilan cheklab bo'lmaydi. Ularni matn, badiiy maqsad, davr dunyoqarashi va tasavvufiy tafakkur bilan bog'liq holda o'rganish zarur. Shu ma'noda Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati diniy leksikani tadqiq etishda muhim manba bo'lib, o'zbek tilshunosligi, lug'atshunoslik, semasiologiya va navoiyshunoslik uchun katta ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Abdurahmonov G'., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
7. Mukhtarova, M. S., Namozova, S. B., & Mardonova, L. U. (2023). A Lyrical View of History. *Journal of Law and Sustainable Development*, *11*(12), e2676.

8. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
9. Xurramovna, Q. G., & Donaboyevna, S. M. (2025, November). " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY* (Vol. 2, No. 5, pp. 157-158).
10. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
11. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
12. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 144-147.
13. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
14. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
15. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.

16. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
17. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.
18. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SOZ TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, *1*(4), 34-37.
19. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.
20. Nodira Hamidova. (2024). G'AFUR G'ULOM HIKOYALARIDA SO'Z IJODKORLIGINING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 139–142.